

نگاهی به کتاب «جوامع الکلام فی دعائم الاسلام»

ابوالفضل والازاده*

ابوالفضل حافظیان**

با راهنمایی و اشراف استاد عبدالحسین حائری

چکیده: «جوامع الکلام فی دعائم الاسلام» یکی از جوامع حدیثی چهارگانه‌ای است که توسط محدثان متأخر تألیف شده است. مؤلف این کتاب «محمد بن شرف‌الدین علی موسوی جزائری» مشهور به سید میرزا جزائری که از معاصران ملّا محسن فیض کاشانی، شیخ حرّ عاملی و علامه مجلسی است، آن را بر سیاق کتاب «منتقى الجُمان فی الاحادیث الصحاح و الجِسان»، اثر مشهور حسن بن زین‌الدین (فرزند شهید ثانی و معروف به شیخ حسن صاحب معالم)، تدوین کرده است. وی قصد داشت با تألیف این کتاب به تکمیل و توضیح مباحث کتاب «منتقى الجمان» بپردازد.

مقاله حاضر به معرفی کتاب «جوامع الکلام» می‌پردازد.

کلید واژه‌ها: منتقى الجمان / شیخ حسن صاحب معالم / حسن بن زین‌الدین / جوامع حدیثی / حدیث شیعه، قرن یازدهم هجری قمری / جوامع الکلام فی دعائم الاسلام / جزائری، محمد بن شرف‌الدین علی / سید میرزا جزائری.

* - کارشناس ارشد رشته علوم قرآن و حدیث.

** - کتابشناس و فهرست‌نگار، حوزه علمیه قم

۱ - مقدمات

۱-۱ - معرفی مؤلف کتاب «جوامع الکلام فی دعائم الاسلام»

وی در اجازه‌ای که برای علامه محمد باقر مجلسی (متوفی ۱۱۱۰ هجری قمری)، مؤلف بحارالانوار، نگاشته و مجلسی نیز این اجازه را به خط خود وی در «کتاب الاجازات» بحارالانوار آورده است، خود را چنین معرفی کرده است:

«... اما بعد فبقول ... محمد المدعو بمیرزا ابن شرف الدین علی الموسوی الجزائری ...»^(۱) و بر همین اساس وی به «سید میرزا جزائری» مشهور است.^(۲)

شیخ حر عاملی^(۳) نسبت «حسینی» را نیز برای وی ذکر کرده و با این عبارت وی را ستوده است:

«کان من فضلاء المعاصرین، عالماً فقیهاً محدثاً حافظاً عابداً»^(۴)

از تاریخ تولد وی اطلاعی در دست نیست، اما محدث نوری (۱۲۵۴ - ۱۳۲۰ هجری)، بدون ذکر مأخذ خود، تاریخ درگذشت او را سال ۱۰۹۸ هجری قمری دانسته است.^(۵) به هر روی با توجه به اینکه سید میرزا جزائری در انتهای اجازه یاد شده تاریخ نگارش آن را سال ۱۰۷۴ هجری قمری ذکر کرده،^(۶) بنابراین می‌توان او را زنده در این تاریخ دانست.^(۷)

شیخ حر عاملی، سید میرزا را شاگرد محمدبن علی بن خاتون عاملی^(۸) (ساکن

-
- ۱- بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۳۵
 - ۲- ر.ک همان، عبارتی که پیش از نقل اجازه در معرفی آن آمده است، خاتمة مستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۱۷۸
 - ۳- متوفی ۱۱۰۴ هجری قمری ۴- امل الآمل، ج ۲، ص ۲۷۵. ۵- مستدرک الوسائل، همانجا
 - ۶- ظاهراً در نسخه‌ای از بحارالانوار که در اختیار شیخ آقا بزرگ تهرانی (۱۲۹۲ - ۱۳۸۹ هجری قمری)، مؤلف الذریعة الی تصانیف الشيعة بوده، تاریخ این اجازه سال ۱۰۶۴ هجری قمری ذکر شده است که ایشان آن را نادرست و تاریخ صحیح را ۱۰۷۴ بیان داشته‌اند (ر.ک الذریعة، ج ۱، ص ۲۵۷).
 - ۷- ر.ک بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۳۷.
 - ۸- از معاصران شیخ بهایی است. شیخ حر عاملی در جلد اول امل الآمل (صفحه ۱۶۹، ش ۱۷۲) شرح حال وی را آورده و او را بسیار ستوده است. با این حال سید میرزا جزائری در اجازه یاد شده، نامی از این استاد نیاورده

حیدرآباد هند) و خود را نیز از مجازان حدیثی سید میرزا معرفی کرده است.^(۱) میرزا عبدالله افندی (۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ هجری قمری)، مؤلف ریاض العلماء، نیز چنین نسبتی به خود داده است.^(۲) همچنین بنا بر نقل اجازه یاد شده در بالا، علامه مجلسی نیز از مجازان سید میرزا بوده است.

مؤلف روضات الجنات،^(۳) سید نعمت الله جزائری (۱۰۵۰ - ۱۱۱۲ هجری) را که شاگرد علامه مجلسی و مؤلف الانوار النعمانیة بوده، شاگرد سید میرزا جزائری دانسته و از قول او (همانجا) نقل کرده است که سید میرزا معتقد بود ظهور نهی، در متون دینی، در تحریم مطلق است بنا بر این منکر حکم مکروه در احکام شریعت بود و آن را حمل بر نهی می نمود.

شادروان دانش پژوه با استفاده از اجازه سید میرزا به علامه مجلسی - و با افزون توضیحاتی بر آن - می نویسد:

«او در اجازه ای که به مجلسی دوم در یکم جمادی دوم ۱۰۶۴ نوشته است می رساند که از پدر خود، از شیخ عبدالنبی بن سعد جزائری نگارنده الحاوی فی الرجال، از نورالدین علی بن عبدالعالی کرکی (م ۹۴۰) در کودکی اجازه روایت گرفته است. همچنین سید نورالدین (علی) بن (سید نورالدین کبیر) ابی الحسن علی بن الحسین (بن ابی الحسن) عاملی (جبعی) از برادر (پدری) خود سید (شمس الدین) محمد (نگارنده مدارک، ۹۴۶ - ۱۰۰۹) و از برادر (مادری) خود ابومحمد (جمال الدین ابومنصور) الحسن (نگارنده معالم ۹۵۹ - ۱۰۱۱) فرزند (شهید دوم) زین الدین بن (نورالدین) علی بن احمد عاملی، هر دو از سید (نورالدین کبیر) ابی الحسن علی بن الحسین (بن ابی الحسن) عاملی از زین الدین (شهید دوم ۹۱۱ - ۹۶۶) از شیخ نورالدین علی بن عبدالعالی (عیسی، م ۹۳۸) بدو اجازه داده است.

بلکه از پدرش و دیگرانی چند به عنوان مشایخ خود نام برده است (ر.ک بحارالانوار، ج ۱۰۷، ص ۱۳۵ - ۱۳۷).

۱ - امل الامل، ج ۲، ص ۲۷۵، ۲۷۶.

۲ - ر.ک ریاض العلماء، ج ۵، ص ۱۰۸.

۳ - ج ۶، ص ۸۸.

او شیخ روایت مجلسی (بحار) و حر عاملی هم بوده (امل الآمل) و از سید امیر فیض الله بن امیر عبدالقاهر حسینی تفرشی و سید میرزا محمد بن امیر علی استرآبادی نگارنده منهج المقال هم روایت می کرده است.

شیخ ابو محمد احمد بن اسمعیل جزایری نجفی نگارنده آیات الاحکام و سید نعمة الله جزایری از شاگردان او بوده اند»^(۱).

ایشان همچنین می نویسد:

در پایان اجازات بحار مجلسی (ص ۱۷۴) این عبارت دیده می شود: «و کتاب جوامع الكلم للسید محمد معلم الوزير الاعظم غفرالله لانی سمعت ممن کان من اهل العلم انه کان عنده کتاب الجامع للبنظی». از اینجا هم بر می آید که سید میرزا استاد وزیر بوده و جوامع الكلم او پیش از بحار بنگارش در آمده است. (همان، ص ۱۶۲۹).

۲- ۱. معرفی کتاب «منتقى الجمان» و مؤلف آن

«حسن بن زین الدین» (۹۵۹- ۱۰۱۱ هجری قمری) مکنّی به «ابومنصور»، ملقب به «جمال الدین» و فرزند «زین الدین بن علی»، مشهور به شهید ثانی است^(۲). میرمصطفی تفرشی (زنده در ۱۰۱۵ هجری قمری) و شیخ حر عاملی از او به بزرگی یاد کرده اند و او را با الفاظ مدح آمیز بسیاری ستوده اند.^(۳) چنانکه شیخ حر عاملی او را «یگانه دوران خود و آگاهترین اهل آن زمان به فقه، حدیث و علم رجال» دانسته است.^(۴)

وی در کودکی پدر خود را از دست داد. از این رو نزد شاگردان وی به تلمذ پرداخت که از جمله آنان می توان به حسین بن عبدالصمد عاملی (پدر شیخ بهایی) و از شاگردان خود وی نیز به عبدالسلام بن محمد حر عاملی (جد مادری شیخ حر عاملی) اشاره کرد.^(۵)

۱- فهرست دانشگاه - ج ۵، ص ۱۲۷۲ - ۱۲۷۳.

۲- امل الآمل، ج ۱، ص ۵۷، ۵۸، ۶۳.

۳- ر.ک نقد الرجال، ج ۲، ص ۲۵؛ امل الآمل، ج ۱، ص ۵۷. ۴- امل الآمل، همانجا.

۵- امل الآمل، ج ۱، ص ۵۸.

به غیر از «منتقى الجمان فى الاحادیث الصحاح و الحسان» که ذکر آن خواهد آمد، از دیگر آثار او می توان به «التحریر الطاووسى» در علم رجال، و «معالم الدین» که بواسطه تألیف همین کتاب به «شیخ حسن صاحب معالم» نیز مشهور شده است، اشاره کرد^(۱) مؤلف «منتقى الجمان» انگیزه خود را از تدوین آن، احیای امر حدیث دانسته است تا راه فهم احادیث و استنباط احکام برای متأخران هموار گردد، زیرا به مرور زمان، کوتاهی اهل علم در حفظ حدیث موجب بروز خلل در نظام حدیث و بروز تصحیف و تحریف در متن روایات شده بود. وی برای این کار کتب اربعه حدیثی (کافی، کتاب من لایخصره الفقیه، تهذیب و استبصار) را برگزید، زیرا در بین علما و شهرت زیادی داشتند و برای استنباط احکام شرعی مراجعات مکرری به آنها می شد.^(۲)

او احادیث فقهی صحیح السند و حسن آنها را برگزید و به ترتیب ابواب معمول فقهی تبویب کرد، به گونه ای که در هر باب ابتدا احادیثی را که در صحت سند آنها بین علمای متأخر اختلافی نیست آورد، و آنگاه احادیثی را که به صحت مشهورند و سپس روایات حسن السند را نقل کرد. آنگاه وضعیت سندی هر روایت را با آوردن رمزی در ابتدای آن مشخص نمود که به ترتیب نوع روایات یاد شده عبارتند از: «صحی»، «صحر» و «ن»^(۳)

او پس از نقل هر حدیث به توضیح نکات مبهم و مشکل متن آن پرداخت و در ضمن به رفع تعارض و جمع بین روایات متعارض نیز اقدام نمود.^(۴)

وی در تألیف این کتاب به روش «علامه حلی» (۶۴۸-۷۲۶ هجری قمری) در تألیف دو کتاب «الدر والمرجان فى الاحادیث الصحاح و الحسان» و نیز «النهج الوضاح فى الاحادیث الصحاح» عمل کرد^(۵) و در تدوین این اثر روش جدیدی را در پیش گرفت، زیرا نقل روایت را با فهم آن در آمیخته بود و فقهی استدلالی را - چنانکه همه مطالب را به

۱- برای آگاهی از آثار وی، رک امل الأمل، ج ۱، ص ۵۷-۵۸. ۲- منتقى الجمان، مقدمه، ص ۲-۳.

۳- منتقى الجمان، مقدمه، ص ۴۶؛ همان، مقدمه مصحح، ص ۴. ۴- همان، مقدمه، ص ۳.

۵- همان، مقدمه مصحح، ص ۵.

طور مستدل و با برهان ارائه کند - سامان بخشیده بود.^(۱)

۲- معرفی کتاب « جوامع الکلام فی دعائم الاسلام »

۱- ۲. کلیات

شیخ آقا بزرگ تهرانی این کتاب را به همراه « الوافی » تألیف محمدبن مرتضی، معروف به ملامحسن فیض کاشانی (۱۰۰۸ - ۱۰۹۰ هجری)، « وسایل الشیعه » تألیف محمدبن حسن، معروف به شیخ حرّ عاملی (۱۰۳۳ - ۱۱۰۴ هجری قمری) و « بحارالأنوار » تألیف محمد باقربن محمد تقی مجلسی، معروف به علامه مجلسی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ هجری قمری)، جوامع حدیثی چهارگانه متأخران می‌داند.^(۲) که توسط « محمدون اربعة »^(۳) تألیف گردیده است.^(۴)

محدث نوری در خاتمه مستدرک الوسائل^(۵) نیز این اثر را چنین معرفی می‌کند: « و هو کتاب شریف نافع ».

توضیح اینکه آقای محمد برکت در دفتر ششم از « مجموعه میراث حدیث شیعه » (ص ۵۲۹ - ۵۲۶) به معرفی این کتاب پرداخته‌اند.

در این مقاله، آدرس ۱۳ نسخه شناخته شده از جوامع الکلم آمده است. بر این تعداد، باید ۲ نسخه جدید یاب دیگر، که در کتابخانه مرحوم محدث ارموی بوده اضافه شود. بدین ترتیب ۱۵ نسخه خطی از جوامع الکلم - تا بحال - شناسایی شده است، که هفت نسخه از آنها در کتابخانه مرحوم محدث ارموی بوده و اکنون در مرکز احیاء میراث اسلامی در قم نگهداری می‌شود.

استاد سید احمد حسینی اشکوری در معرفی این کتاب و فهرست آن بر اساس سه نسخه موجود در کتابخانه آیه‌الله مرعشی می‌نویسد:

«تنظیم این کتاب، شبیه است به تنظیم کتاب کافی که مشتمل بر اصول اعتقادی و

۱- همان، ص ۴. ۲- الذریعة، ج ۵، ص ۲۵۳.

۳- این اصطلاح در برابر اصطلاح « محمدون ثلاثة اول » که به مشایخ سه گانه متقدم (کلینی، صدوق و طوسی) مشهورند بکار رفته است. گر چه فیض، حر عاملی و مجلسی را نیز « محمدون ثلاثة اخر » نامیده‌اند.

۴- الذریعة، ج ۵، ص ۲۵۳. ۵- ج ۲، ص ۱۷۸.

اصول اخلاقی و فقه و در آخر روضه می باشد که به عنوان خاتمه در احادیث متفرقه در ذریعه ۵ / ۲۵۵ ذکر شده. عناوین اساسی کتاب « عقد » و عناوین فرعی « سمط » می باشد، مشتمل بر چندین « جوهره ». و فهرست اجمالی کتاب که در این نسخه دیده می شود چنین است:

المقدمة: فی مسائل يجب التنبيه عليها قبل الشروع.

العقد الاول: فی الاصول.

العقد الثاني: فی الايمان و الكفر.

العقد الرابع: فی الدعاء و القرآن و العشرة.

العقد الخامس: فی الطهارة

العقد الحادي عشر: فی المكاسب و توابعها.

العقد الثاني عشر: فی الصيد و الذبائح.

العقد الثالث عشر: فی القضاء و الاحكام.

العقد الرابع عشر: فی العتق و قسميه و النذر و الكفارات.

العقد الخامس عشر: فی النكاح.

العقد السادس عشر: فی الحدود و توابعها.

العقد السابع عشر: فی الديات و القصاص و أحكامها.

العقد ثامن عشر: فی الوصايا.

العقد التاسع عشر: فی الميراث.

الخاتمة: فی أحاديث متفرقة (الروضة).^(۱)

اما نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی، ترتیب دیگری نشان می دهد. بر اساس آن، فهرست بخشی از کتاب چنین است:

۱- فهرست نسخه های خطی کتابخانه آیه الله مرعشی، ج ۱۱، ص ۳۲. ایشان، همین مطالب را در کتاب « التراث العربی المخطوط فی خزانه آیه الله المرعشی » ج ۲، ص ۲۳۲-۲۳۳ نیز بیان داشته است.

- عقد اول: اصول و توابع آن (توحید، عدل).

- عقد دوم: نبوت (مقدمات، حالات پیغمبران سلف علیهم السلام، نبوت پیغمبر خاتم صلی الله علیه و آله و سلم)

- عقد سوم: امامت (مقدمات، احوال ائمه علیهم السلام، نصوص مخصوص به هر یک از

معصومان)

- عقد چهارم: ایمان و کفر (مقدمات، اسلام و ایمان و لوازم و ارکان آنها، مکارم

اخلاق، احوال مؤمن، اصول و لوازم کفر)

- عقد پنجم: دعا و قرآن و معاشرت (دعا، قرآن، معاشرت)

- عقد ششم: طهارت (آبها، نجاسات، وضو، غسل، دماء ثلاثه، غسل اموات،

تیمم).^(۱)

سید میرزا وضعیت سندی هر حدیث را با آوردن رمزی در ابتدای آن بیان کرده است:

«صحیح» برای احادیث صحیح السند، «صحر» حدیث صحیح بنابر مشهور، «صحیح»

صحیح بنابر نظر خود وی، «ق» حدیث موثق و «ح» حدیث حسن.

۲-۲. نسخه شناسی

در این مقاله نسخه‌هایی از اجزای مختلف این کتاب - با مراجعه با اصل نسخه‌ها -

معرفی می‌شوند:

الف - مقدمه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی - مجموعه ۷۵۴ (از مجموعه کتب

اهدایی آقای سید محمد صادق طباطبایی) که در مجموعه یاد شده، کتابهای «وجیزه»

شیخ بهایی و «فهرست» شیخ منتجب الدین، هر دو در علم رجال، نیز وجود دارند.

توضیح اینکه مقدمه در نسخه یاد شده ناتمام است و از صفحه ۲۲ تا ۲۵۱ را در این

مجموعه به خود اقتصاص داده است.

آغاز: «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين الحمد لله الذي فطر علي احاديث

معرفته عقول العالمين و سطر آيات بيّنات وحدانيته علي هويات الكائنات»

۱ - فهرست آستان قدس رضوی، چاپ قدیم، ج ۵، ص ۶۹ - ۷۰.

انجام: « و یجیء الدلیل ایضا فیما لزم و تحقیقه انه اعترض بالامکان الذاتی الامتناع بالغیر، و هما قد یجتمعان و بنی ذلك علی جواز المصلحة فی الکذب و تصدیق الکاذب فلزم ما تقدم »

ب - سه نسخه از کتابخانه آیه الله مرعشی که بخشی از مقدمه، عقد چهارم و ششم و هفتم را در بردارند. (شماره های ۴۰۲۷، ۵۰۳۵، ۶۲۵۰)

ج - خاتمه: کتابخانه مجلس شورای اسلامی - شماره ۴۸۲۱. (۱)

آغاز: بسم الله الرحمن الرحيم. الحمد لله حمدا يبلغ غاية رضا و تفضيل ساير الحمد تفضيله علی جميع ما عداه»

انجام: «عن الحسين بن سعيد عن النضر بن سويد عن القسم بن سليمان عن ابي عبد الله عليه السلام قال قال ابي عبد الله: ما ضرب رجل القرآن بعضه ببعض الكافر».

۳ - ۲ گزارش از محتوای کتاب

الف - مقدمه کتاب

مؤلف در مقدمه کتاب خود پس از حمد و سپاس خداوند و بیان خطبه ای چند، به معرفی خود و کتابش می پردازد: « اما بعد فيقول راجي عفور ربّه الغني محمد بن شرف

۱- به اشاره جناب آقای سید منصور طباطبائی (کارشناس نسخ خطی کتابخانه مجلس) که این خاتمه در مجلد ۱۳ فهرست این کتابخانه (ص ۲۳۲) تنها به نام «جوامع الکلام فی دعائم الاسلام» معرفی شده و به اینکه خاتمه کتاب مذکور است اشاره ای نشده. ایشان با تطبیق جملات آغازین نسخه یاد شده با توضیحات شیخ آقابزرگ تهرانی در الذریعة (ج ۵، ص ۲۵۵، پاورقی)، که این جملات را مربوط به خاتمه کتاب یاد شده می داند و نسخه ای از آن را نیز دیده است، به اینکه این نسخه خاتمه این کتاب است دلالت یافته اند. توضیح اینکه در نسخه مذکور پس از خطبه کتاب چنین آمده است که: «أما بعد فهـ (پاک شدگی متن) - جوامع الکلام فی دعائم الاسلام بطریق اهل البيت عليهم السلام». احتمالاً پاک شدگی چنین بوده است: «فهذه خاتمة». از این گذشته از عبارات فهرست مجلس بر می آید که آن را مجلد اول کتاب «جوامع الکلام» دانسته اند. (ر. ک فهرست کتابخانه مجلس، ج ۱۳، ص ۲۳۲). توضیح دیگر اینکه نسخه خاتمه برخلاف مقدمه شماره صفحه ندارد. از این رو در معرفی مطالب آن به شماره صفحات اشاره نخواهد شد.

الدین الحسینی ...» (ص ۲۳ - ۲۴) «سمّیته و بجوامع الکلام فی دعائم الاسلام لطرق اهل البیت علیهم السلام، و رتبه علی مقدمه و عقود و خاتمه»^(۱) (ص ۲۹).

وی در این مقدمه به بیان ارزش علم حدیث در میان سایر علوم پرداخته و آن را «اجل العلوم قدراً و اعظمها شأناً و فخراً» (ص ۲۴) معرفی کرده است. او این مقام بلند حدیث را ناشی از آن می‌داند که: «سایر علوم به آن استناد می‌جویند و عقاید و معارف متکی بر آن هستند، زیرا هر دلیلی که مستند نقلی نداشته باشد علیل است و هر علمی که به شرع استناد نجوید، جهل، وهم و گمراهی است» (همانجا).

سید میرزا، سپس از تلاش خستگی‌ناپذیر خود در راه تحصیل علم حدیث و سختی‌های این راه خبر می‌دهد و اینکه سرانجام خداوند او را به محضر درس استادش «محمدبن علی بن خاتون طوسی عاملی» رسانده است. وی استادش را با عبارات مدح‌آمیز مفصّلی یاد کرده و از اینکه از محضر درس وی بهره‌های فراوان برده خبر می‌دهد. (ص ۲۵ - ۲۶).

او انگیزه خود را از تألیف این کتاب چنین بیان می‌دارد که برخی از دوستانش از وی خواسته‌اند که کتاب «منتقی الجمان» - که ذکر آن رفت - با اینکه در روش تألیف خود بی‌سابقه است، اما مشتمل بر همه ابواب حدیث و انواع آن نمی‌باشد از این رو وی کتابی تألیف کند و به تکمیل مباحث آن پردازد (ص ۲۶ - ۲۷). بر این اساس، سید میرزا جزائری به معرفی محتوای کتابش پرداخته و چنین توضیح می‌دهد که این کتاب همچون «منتقی الجمان» فقط شامل احادیث صحیح‌السند و حسن‌فقهی نیست بلکه احادیث موثّق را نیز شامل می‌شود و علاوه بر روایات فقهی، احادیث مواعظ، آداب و قصص را نیز در بر دارد (ص ۲۷). با این حال وی در روش تألیف دقیقاً روش «منتقی الجمان» را در

۱ - شیخ آقا بزرگ تهرانی در الذریعة (ج ۵، ص ۲۵۲) به دلیل مشاهده نوشته‌ای از سید نعمت‌الله جزائری، شاگرد سید میرزا، که کتاب او را «جوامع الکلم ...» نامیده است و اینکه مولف «جنات الجنات» و محدث نوری در «مستدرک الوسائل» نیز این کتاب را به صورت یاد شده خوانده‌اند، نام دوم را برگزیده و معرفی مفصل کتاب و نسخه‌های آن را ذیل عنوان «جوامع الکلم» (الذریعة، ج ۵، ص ۲۵۳) انجام داده است، گرچه توضیحات مذکور را ذیل عنوان «جوامع الکلام» آورده است.

پیش گرفته است.^(۱) او به تصحیح اشتباهات موجود در متن و سند روایات پرداخته و معانی مبهم و مشکل آنها را با عباراتی مختصر و واضح، بدون استفاده از فنون مختلف بلاغی و اشعار و امثال، روشن کرده است (همانجا).

وی سپس به بیان مطالبی در کلیات درایت الحدیث می‌پردازد و آنها را در بیست و چهار بخش که بخش را یک «مسأله» نامیده است، بیان می‌دارد. مسأله بیست و چهارم، در این نسخه، ناقص مانده است.

با توجه به محتوای مطالب این بخش از مقدمه به نظر می‌رسد سید میرزا قصد داشته تا در این «مسائل»، به بیان نظرات و مبانی کار خود در علم درایت الحدیث بپردازد که در ضمن این مطالب، نکات جالبی نیز به دست می‌دهد، چنانکه مثلاً در مسأله پنجم (المسألة الخامسة) می‌نویسد:

« الاقرب عندی الاکتفاء فی تزکیة الراوی بشهادة الواحد » (ص ۴۹). وی سپس این نظر را سیره عموم علماء دانسته و معتقد است که مخالفان این سیره جز تعدادی محدود - که شمارشان به سه نفر هم نمی‌رسد - بیش نیستند:

«وعلیه عامة اصحابنا، و خالف فيه شذاذ محصورون لا يبلغون اقل مراتب الجمع» (همانجا).

همچنین وی اظهار می‌دارد که رجالیون، نام برخی از راویان را به خاطر عظمت شأن و شهرت زیاد آنها و منقولاتشان در بین علماء، در کتب خود نقل نکرده‌اند و از اینرو توثیقی درباره ایشان در کتب رجال نیامده است. از جمله این افراد «علاء بن رزین قلاد» است که «کشی» به دلایل یاد شده نامی از او در کتابش نیاورده است (ر.ک همانجا).

سید میرزا در ابتدای مسأله هفتم (المسألة السابعة) به ارائه نظر خود در حجیت روایات کتب حدیثی، غیر از کتب اربعه، پرداخته و می‌نویسد: « الاقرب عندی حجیة

۱- بر اساس نوشته آقای اشکوری، تفاوت‌های جوامع الکلام با منتقی الجمال چنین است:

اول: افزون احادیث موثق، دوم: آوردن احادیث کتب اربعه و غیر آنها، سوم: جمع احادیث اصول اعتقادی و اخلاقی به اضافه احادیث فقهی. (فهرست کتابخانه آیه‌الله مرعشی، ج ۱، ص ۳۱؛ التراث العربی المخطوط ...، ج ۲، ص ۲۳۲).

سایر کتب الحدیث من تصانیف مشایخنا و اسلافنا الثقات و وجوب العمل باخبارها المتصفة طرقها بأحد الأوصاف الثلاثة، أعنى الصحيح والحسن و الموثق « (ص ۵۲-۵۳) و در ادامه چنین بیان می‌دارد که این روش عموم علماء است، اما مؤلف «منتقى الجمال» در کتاب خود برخلاف این سیره عمل کرده است: «و علی حجیتها عامّة العصابة و جُلُّهم و خالف فی ذلك المنتقى» (ص ۵۳). او سپس به بیان دلایل این اعتقاد خود پرداخته و شهرت و شیوع فراوان این کتب را در بین علمای سلف و خلف بلاد مختلف، نقل مطالب کتب یاد شده در آثار این علماء و اجماع ایشان را بر وثاقت و جلالت شأن آن مؤلفان را در این باره ارائه می‌نماید و از نقل قولهای یاد شده مثالهایی را ارائه می‌دهد (ص ۵۳)

از جمله در صفحه ۵۴ از اینکه ابوعلی طبرسی، مؤلف تفسیر مجمع البیان (متوفی ۵۴۸ هجری قمری)، و سیدابن طاووس، مؤلف «فرج المهموم» و «الملهوف علی قتلی الطفوف» (۵۸۹-۶۶۴ هجری قمری)، در کتابهایی چون «الاحتجاج» و «ربیع الشیعة» مطالب کتابهایی غیر از کتب اربعه را آورده‌اند و به آنها اعتماد نموده‌اند، خبر می‌دهد. (۱)

نکته حائز اهمیت در اینجا است که ظاهراً با توجه به اینکه وی نام این دو دانشمند بزرگ را آورده و سپس تنها نام دو کتاب را ذکر کرده است، کتاب «ربیع الشیعة» را تألیف سیدابن طاووس می‌دانسته، در صورتی که برخی از علماء را عقیده بر آن است که به خاطر تطبیق دقیق این دو کتاب بایکدیگر جز در مواردی جزئی، این کتاب همان کتاب «اعلام الوری بأعلام الهدی» ابوعلی طبرسی است (برای آگاهی بیشتر از کیفیت این انتساب، ر.ک الذریعة، ج ۲، ص ۲۴۰-۲۴۲).

در اینجا مروری اجمالی بر مطالب بیست و چهار مسأله موجود در مقدمه خواهیم

۱- بنابر نظر شیخ آقا بزرگ تهرانی، کتاب «الاحتجاج» از آن «ابو منصور احمد بن علی طبرسی (متوفی ۵۸۸) است (الذریعة، ج ۱، ص ۸۱)، چنانکه در مقدمه آقای «سید علی بحرالعلوم» بر نسخه چاپ شده این کتاب نیز از قول بزرگانی چون «علامه مجلسی». «شیخ یوسف بحرانی» و «سید محمدباقر خوانساری»، مؤلف روضات الجنات، بر همین نظر تأکید شده است (ر.ک الاحتجاج، مقدمه، ص ۷). بنابر این به نظر می‌رسد که سید میرزا، یا در ضبط کنیه مؤلف اشتباه کرده، و یا اینکه ابوعلی طبرسی را مؤلف کتاب احتجاج می‌داند.

داشت:

- المسألة الاولى^(۱) (ص ۳۰ - ۳۱) و المسألة الثانية (ص ۳۲ - ۳۳) به تعريف خبر متواتر و آحاد، تقسم بندي سندی احاديث و عمل به خبر واحد اختصاص دارند.
- المسألة الثالثة (ص ۳۳ - ۴۶)، المسألة الرابعة (ص ۴۶ - ۴۸) و المسألة الخامسة (ص ۴۸ - ۵۱): به بيان مباحثی در جرح و تعديل راويان و چگونگی نقل رواياتی که در آن راويان مجهول الحال وجود دارد پرداخته‌اند.
- المسألة السادسة (ص ۵۱ - ۵۲): به تعريف طريق و سند روايت و انواع آن پرداخته و بحثی راجع به مراسيل اصحاب اجماع را پيش کشيده است.
- المسألة السابعة (ص ۵۲ - ۵۸): در حجيت کتب حديثی غير از کتب اربعة است.
- المسألة الثامنة تا المسألة الثالثة عشرة (ص ۵۸ - ۱۱۰): مباحثی را در جرح و تعديل روايات بيان داشته است.
- المسألة الرابعة عشرة (ص ۱۱۰ - ۱۱۷): به بيان طرق روايتی مشايخ متقدم (برقی، کليني، صدوق و طوسی) در کتبشان اختصاص دارد.
- المسألة الخامسة عشرة (ص ۱۱۷ - ۱۲۲): مؤلف در اين مسأله طرق روايتی خود را تا کتب اربعة ذکر کرده است.
- المسألة السادسة عشرة تا المسألة الثامنة عشرة (ص ۱۲۳ - ۱۷۴): در معرفي مشيخه کتب اربعة و بحثهایی راجع به آنهاست.
- المسألة التاسعة عشرة (ص ۱۷۵ - ۱۷۶): به بيان برخی مطالب در باره مراسيل اصحاب اجماع پرداخته است.
- المسألة العشرون (ص ۱۷۶ - ۲۱۹): به بيان اختصار سند روايات و طبقات راويان اختصاص دارد.

۱- برای تفصیل بیشتر در مورد مسأله اول و ششم، رک مقاله «جوامع الکلام...» نوشته محمد برکت در مجموعه میراث حدیث شیعه، دفتر ششم.

- المسألة الحادية والعشرون^(۱) (ص ۲۱۹ - ۲۳۲): در معرفی راویانی است که به کنیه و یا لقبی خاص معروفند.

- المسألة الثانية والعشرون (ص ۲۳۲ - ۲۳۴): شامل بحثی راجع به اصول اربعمائه است.

المسألة الثالثة والعشرون (ص ۲۳۴ - ۲۴۸): به بیان نکاتی متفرقه اختصاص یافته است، در موضوعاتی همچون جرح و تعدیل راویان، عمل به اخبار و رفع تعارض میان روایات.

- المسألة الرابعة والعشرون (ص ۲۴۸ - ۲۵۱): نیز به بیان مطالبی در جمع بین روایات متعارض و توجیه مضمون برخی احادیث که غیرقابل قبول می‌نماید و روش برخی علماء در این زمینه پرداخته است.

ب - گزارش مختصری از سه نسخه موجود در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی (ره) افزون بر مطالبی که در فهرست نسخه‌های خطی آن کتابخانه آمده است:

نسخه شماره ۴۰۲۷

این نسخه از ابتدای مقدمه تا اواخر عقد پنجم (در دعا، قرآن و عشرت) را در بر دارد و در متن مقدمه به اسم کتاب، چنین تصریح شده است: «و سمیته بجوامع الکلام فی دعائم الاسلام بطریق أهل البيت عليهم السلام، و رتبه علی مقدمه و عقود و خاتمه، اما المقدمة فقی مسایل یحسن التنبيه عليها قبل الشروع، المسألة الاولى اعلم ان الخبر علی ضربین ...» این نسخه را ابراهیم بن علی بن موسی العاملی مولداً الشعیبی محتدماً به دستور فضل علی بیک در ۱۰۸۰ ق کتابت کرده است و تملک همین فضل علی بیک در اول نسخه چنین درج شده است:

«بسمله. قد تشرفت بتملیک هذا الكتاب المسمى بجوامع الکلام فی دعائم الاسلام (جلد الاصول) من تألیف سید میرزا من مالکة عاریة ابن شاهوردی توشمال باشی

۱ در نسخه به اشتباه این مسأله به صورت «المسألة العشرون» مصدر شده است.

فضلعلی».

گفتنی است فضلعلی بیک بن شاهوردی توشمال باشی خود یکی از نویسندگان جوامع حدیثی است. از جامع حدیثی او به نام «الوفی» نسخه‌ای به شماره ۲۳۳ در کتابخانه آیت الله مرعشی نگهداری می‌شود. (ر.ک: التراث العربی، ج ۱ ص ۳۴۷؛ مجله علوم حدیث (فارسی) شماره ۶)

یادداشت تملک دیگری در برگ ۶ بدین عبارت دیده می‌شود: «بسم الله جلد اول کتاب جوامع الکلم تألیف مرحمت پناه سید میرزا که در تاریخ شهر رجب ۱۰۹۹ داخل کتبی که به اولاد ذکور هبه شرعی شده نموده می‌شود».

فهرست تفصیلی مطالب جلد اول و سوم کتاب در اول نسخه درج شده است، در پایان فهرست جلد اول آمده است: «نجز تعلیق ما أفاده الشيخ الأفضل الأنبل التقى الصالح الشيخ عبدالغفار الحویزی أیده الله تعالی من فهرست المجلد الاول من کتاب المرحوم المبرور السید میرزا الجزایری تغمده الله بغفرانه و ...»

و در آغاز فهرست جلد سوم آمده است: «فهرست المجلد الثالث من کتاب جوامع الکلام فی الايقاعات و الأحكام». در هامش صفحات این نسخه، حواشی و تصحیحات بسیاری به چشم می‌خورد. حواشی با امضاهای «منه عفی عنه»، «منه ره» است.

در ابتدای نسخه شماره ۴۰۲۷ یادداشتی به خط مرحوم آیت الله مرعشی درج شده که بعینه نقل می‌شود:

«کتاب جوامع الکلم فی دعائم الاسلام بطریق أهل البيت عليهم السلام، للعلامة السید محمد الشهير بمیرزا ابن شرف الدين الحسيني النجفي ثم المشهدي، من تلاميذ الشيخ ابن خاتون العاملی، ویروی عنه و هو عن استاذہ شیخنا البهائی. و الكتاب نفیس فی بابه علی نمط المنتقی لصاحب المعالم، إلا أنه له مزایا علیه کعدم اقتصاره بالصحاح و الحسان فقط، و عدم اقتصاره علی مرویات الكتب الأربعة، و غیرهما من المرجحات. و هذا السید جلیل فی عصره، له مولفات، کالتعلیقة علی الفقیه و علی الکافی و علی الصحیفة الكاملة السجادية و دیوان شعر و غیرها. شهاب الدين الحسيني المرعشی». آغاز نسخه ۴۰۲۷ و انجام آن، در فهرست مرعشی، ج ۱۱، ص ۳۲-۳۳ آمده است.

این نسخه به خط نسخ بسیار زیباست، بدون نام کاتب و بی تاریخ، عقد چهارم و عقد ششم از کتاب را در بردارد.

آغاز نسخه: العقد الرابع فی الايمان و الکفر و فيه سموط: السمط الاول فی المقدمات و فيه جواهر: الجوهر الاولی فی ابتداء الخلق و علته و علة الشهوات و الطبايع: قصص، صحی: اخبرنی الشیخ علی بن علی بن عبدالصمد النیسابوری ...
انجام نسخه: فی بعض النسخ یب و فی من یشتری بالشین المعجمة من الشراء فمن سهو الكتاب و تأویل بعض مشایخنا لها سهو و غفلة.

تصحیحات اندکی در هامش برخی صفحات دارد. در ابتدای نسخه شرح حال مولف به نقل از امل الامل ثبت شده است و تملک عبدالعزیز بن مهدی بن حسن بن یوسف حسنین در ۳ جمادی الاول ۱۲۳۲ با مهر مربعی دیده می شود و سپس تملک نصرالله بن حسین حسینی مدرس و نیز تملک سید محمد بن مرحوم سید شرف بن سید ابراهیم بن سید یحیی صندید حسینی در کربلا به تاریخ ۱۱۷۳ ق.

نام کتاب در صفحه عنوان چنین درج شده: «کتاب جامع الکلم للسیدالمحقق السید میرزا الجزائری طاب ثراه»

نسخه شماره ۵۰۳۵ مطابق یادداشت ابتدای آن در تاریخ ۲۴ شهر شوال ۱۱۱۱ وارد کتابخانه ای (؟) در شهر شیراز شده است. در این یادداشت آمده است: «کتاب مرغوب معتبری است صحیح الكتابة، شایسته دیدم که به مبارکی و سعادت داخل کتابخانه والا انشاء الله بنظر حضرت مستطاب اشرف امجد ارفع اعظم افخم سرکار ایالت جلیله کبری منظور خواهد شد قیمت ... (سیاه شده) ۲۴ شهر شوال ۱۱۱۱ در دارالعلم شیراز».
در برگهای پایانی نسخه دو حاشیه علمی با امضای احمد طغرق (طوق؟) دیده می شود.

تنها عقد سابع فی الصلاة را در بردارد. به خط نسخ خوش کتابت شده و به دلیل

افتادگی انجام نسخه، نام کاتب و تاریخ آن مشخص نیست.

آغاز نسخه: العقد السابع في الصلاة وفيه سموط: السمط الاول في فضلها و المحافظه عليها و تعيين الواجب و المندوب منها و ما يشبهه و فيه جواهر، الجوهره الاولى في فضل الصلوة اليومية.

انجام نسخه: الجوهره الخامسة في الاخرين من الرباعيات، في الرباعيات، قرب الاسناد، صحى: محمد بن خالد الطيالسى ...

در صفحه عنوان نام کتاب به خط قدیمی چنین ثبت شده: «عقد سابع جوامع الکلام فی دعائم الاسلام».

در همین صفحه تملک محمد سعید در ۱۳ محرم ۱۲۱۵ با مهری دیده می شود.

تصحیحات اندکی در حواشی برخی صفحات دیده می شود.

ج - خاتمه کتاب

چنانکه سید میرزا جزائری در ابتدای این خاتمه آورده، آن را به نقل احادیثی اختصاص داده است که ذیل عنوان خاصی نمی گنجید. از این رو در کتب روایی ذیل باب خاصی قرار نگرفته اند با این حال بر صحت آنها حکم کرده اند: «اجمعت أن اورد فیها الاحادیث منشورة غیر مرتبة منشورة غیر مبوبة مامورد مضمونه بصحیح الرویات» (ص ۱). او در اینجا نیز به بیان نظر خود در باره نقل روایات راویانی که مجهول الحال هستند و یا در وضعیت وثاقت آنان شکی وجود دارد پرداخته و روایات آنها را در این کتاب نقل کرده است: «و اتصلت روایتہ عن الامام عليه السلام بالثقات او صحّت عمّن اشیر الیه من ائمة الحدیث بالبیان و اجمع علی تصحیح ما یصح عنه کابن ابی عمیر و صفوان أو اکثر الأجلء الأخذعنه و الاعتماد علیه مع جهالته او حصل بعض الشکّ فی ثقته و عدالته» (همانجا).

آنگاه به نقل روایات می پردازد به گونه ای که پیش از نقل روایات هر کتاب، عنوان کتاب و نام مؤلف آن را آورده و سپس به مضمون هر حدیث پیش از نقل آن اشاره می کند و پس از نقل روایت به ارائه توضیحی درباره سند و یا متن آن و یا معنای برخی عبارات و

الفاظ احاديث می پردازد. او توضیحات لغوی خود را با الفاظی چون «اللغة» و دیگر بیانات خود را با لفظ «أقول» مصدر ساخته است.

موضوع برخی از احادیث نقل شده در این خاتمه عبارت است از: طلب علم و تعلیم آن و فضیلت این دو امر (از امالی شیخ طوسی)، «خصائص الشيعة» و «فی أن المؤمن صديق شهيد» (از کتاب المحاسن برقی) و قصه حضرت ادریس (از کمال الدین و تمام النعمة شیخ صدوق). همچنین نام دیگر کتابهایی که سید میرزا جزائری از آنها در خاتمه کتابش به نقل حدیث پرداخته است عبارت است از:

«معانی الأخبار»، «علل الشرايع و الاحكام»، «أمالی» و «ثواب الاعمال و عقاب الاعمال»، همگی از شیخ صدوق.

منابع:

- ۱- افندی، میرزا عبدالله، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، تحقیق سید احمد حسینی، قم ۱۴۰۱ هـ.ق.
- ۲- برکت، محمد، «جوامع الکلام فی دعائم الاسلام»، در مجموعه میراث حدیث شیعه، دفتر ششم، ص ۵۲۹-۵۴۶، دارالحدیث، قم ۱۳۸۰ هـ.ش
- ۳- تفرشی، سید مصطفی بن حسین، نقدالرجال، تحقیق مؤسسه آل البيت علیهم السلام، لاهیا التراث، قم ۱۳۷۶ هـ.ش
- ۴- تهرانی، آقابزرگ، الذریعة الی تصانیف الشيعة، دارالاضواء، ط سوم، بیروت ۱۴۰۳ هـ.ق / ۱۹۸۳ م.
- ۵- حائری، عبدالحسین، فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، کتابخانه مجلس، ط اول، تهران ۱۳۷۶ هـ.ش.
- ۶- حر عاملی، محمدبن حسن، أمل الآمل، تحقیق سید احمد حسینی، افسست از مکتبة الاندلس، بغداد ۱۴۱۴ هـ.ق.
- ۷- خوانساری، سید محمد باقر، روضات الجنات، دارالاسلامیة، ط اول، بیروت ۱۴۱۱ هـ.ق. / ۱۹۹۱ م.

- ٨ - طبرسى، ابومنصور احمد بن على، الاحتجاج، تعليق سيد محمد باقر موسى خراسان، مشهد ١٤٠٣ هـ.ق.
- ٩ - عاملى، حسن بن زين الدين، منتقى الجمال فى الاحاديث الصحاح و الحسان، تحقيق و تصحيح على اكبر غفارى، جامعة المدرسين فى الحوزة العلمية، ط اول، قم ١٤٠٣ هـ.ق.
- ١٠ - مجلسى، محمد باقر بن محمد تقى، بحار الانوار، مؤسسة الوفاء، ط دوم، بيروت ١٤٠٣ هـ.ق / ١٩٨٣ م.
- ١١ - نورى، ميرزا حسين، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، تحقيق مؤسسة آل البيت عليه السلام لاحياء التراث، ط. اول، بيروت ١٤٠٨ هـ.ق / ١٩٨٧ م.